

*А.С.Радей,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри
соціології НТУУ «КПІ».*

ЕТНОС І НАЦІЯ. АНАЛІЗ ДЕФІНІЦІЙ

Питання про співвідношення понять «етнос» і «нація» давно стали предметом філософської рефлексії. У багатьох сучасних наукових текстах їх часто застосовують як синоніми. Поширеним є підхід, згідно з яким нація – це найвища форма розвитку етносу за часів індустріальної доби, тобто результат еволюційної зміни й ускладнення певної соціальної системи зі збереженням її основних рис. Насправді ж етнос і нація суттєво відрізняються за багатьма ознаками, тобто вони не є тотожними.

На відміну від етносу, нація – це те, що дається особистості як наслідок її особистого вибору, а не за фактом її народження. Етнос не обирається, а націю людина може обирати. Нація – це, насамперед, державна, соціальна, культурна належність індивіда, а не його антропологічна чи етнічна належність [4]. Звернімо увагу також на відмінність етнічних і національних процесів, серед яких перші здійснюються, зазвичай, несвідомо (асиміляції, міксації, інтеграції, сепарації тощо), а інші – національні – цілком свідомо і відбуваються вони в політичній сфері суспільного життя. Втім, аналіз зазначених дефініцій вимагає передусім розгляду самих понять, а не їх похідних.

Отже, визначивши націю як свідомо обрану ідентичність (яку можна за певних обставин чи бажань змінювати), зосередимо увагу на феномені етносу і спробуємо показати в процесі аналізу його особливі й відмінні від поняття «нація» риси.

Російський дослідник В.А.Тишков зазначає, що поняття *етнос* має давню історію і в різні часи використовувалось по-різному: «Приблизно з часів Арістотеля «ethnos»... починає вживатися як позначення не-греків (тобто як синонім «варварів»), на протилежність Hellen... З грецької мови слово було запозичено в новоєвропейські мови спочатку як науковий термін, що практично не застосовується

в побуті. У французькій мові використовується іменник *ethnie* – «етнічна група», прикметник *ethnique* – етнічний. В англійській мові іменник *ethnos* чи подібний до нього не вживають, але використовують прикметник *ethnic* для визначення понять *етнічна спільнота* (*ethnic community*), *етнічна група* (*ethnic group*)» [8 96]. І далі науковець додає: «У зарубіжній літературі поняття *етнос* фактично відсутнє» [8 99].

Втім, у вітчизняній науковій традиції поняття *етнос* існує і застосовується як загально визнана наукова категорія. Погляди сучасних українських науковців, як і російських, мають спільне походження і беруть свої витoki в працях радянських учених, котрі заклали основні напрями подальших досліджень.

Етнос (ἔθνος) в перекладі з грецької мови означає «народ», велику спільноту людей, що об'єднуються за певними ознаками, об'єктивними чи суб'єктивними. Виокремлення й аналіз цих ознак досліджується в новому науковому напрямі – етнології. А експлікація поняття «етнос» спричинила його подальшу дихотомію.

Дослідники цього феномену, оперуючи тотожними чи близькими за змістом ознаками, по-різному розуміють його природу. Сформувалося два підходи до пояснення природи етносу – біологічний і соціальний.

Існує велика кількість етнічних концепцій, що розглядають механізми його формування. Найбільш поширені – конструктивістська, примордіалістська, інструменталістська. Більш оригінальні – концепції лінгвістичного, соціально-економічного детермінізму, культурно-психологічного антропологізму та ін. [5] Але всі науковці починають свої дослідження з визначення свого розуміння природи етносу. Представники біологічного підходу вважають, що «етнос – є біологічна спільнота, пов'язана спільним походженням, має спільну генетику і співвідноситься з расою як вид з родом або різновид (порода) з видом» [7]. Прихильники протилежного підходу пропонують своє бачення: «Етнос – це соціальна спільнота, що будується на соціокультурній інтерпретації популяційної єдності» [6]. Є й таке твердження: «Етнічність – це форма соціальної організації культурних процесів» [11, 15].

Вважається, що першим почав вживати поняття «етнос» російський етнограф С.М.Широкогоров у праці «Етнос: Дослідження основних принципів змін етнічних і етнографічних явищ», яку видав

1923 року в еміграції. Дослідник наполягав на використанні цього терміна як окремої смислової одиниці, пояснюючи це тим, що загальноживане поняття «народ» містить у собі смислові ознаки і етнічної спільноти, і нації, отже, є досить невизначеним. Він писав: «Запроваджуючи новий термін «етнос», я даю йому визначення: етнос – група людей, що розмовляють однією мовою, визнають своє спільне походження, мають комплекс звичаїв і спосіб життя, що зберігається й освящується традицією і відрізняється нею від таких самих інших груп». Широкогоров розумів й розглядав етнос як біологічну одиницю. На його думку, в основі кожного етносу – суто біологічні причини. Дослідник писав: «Порівняно з іншими видами тварин, людство існує й пристосовується в боротьбі за існування за допомогою своїх особливо розвинених розумових здібностей... З біологічної точки зору, розум людини – є те саме, що для тигра його м'язи, зуби й кігті... Отже, етнографічні явища слід розглядати як функцію біологічну» [10, 28].

Дослідники наукової спадщини слушно дорікали йому за досить вільне й непослідовне теоретизування: «Навіть достатньо побіжний огляд основних концептів теорії етносу С.Широкогорова засвідчує, що в цій теорії змішались біологічні й соціальні інтерпретації, природно-наукові й соціологічні підходи до визначення сутності цього апріорно виокремлюваного біосоціального явища. Ні ті, ні інші не дають можливості коректно визначити явище» [9]. Адже у визначенні етносу він звертає увагу саме на соціальні, а не біологічні ознаки людської спільноти.

Широкогоров формулює основу класифікації етносів, що також не прояснює картини. Дослідник вважає, що такою основою мають стати «антропологічні ознаки, тобто особливості будови тіла ... ознаки, що несвідомо визнаються самим етносом; по-друге, це спосіб життя і, нарешті, по-третє, ознаки лінгвістичні, тобто мова етносу» [10, 36]. При цьому автор зазначає, що дослідження окремих етносів, зокрема французів, засвідчує наявність суміші кількох антропологічних типів. І додає: «Ще більшу розгубленість можна бачити в аналізі антропологічних матеріалів, що стосуються росіян» [10, 39]. Далі автор сам звертає увагу на логічні суперечності запропонованої класифікації і на те, що «спроби поєднати класифікацію антропологічну й лінгвістичну, лінгвістичну й етнографічну дали вельми недосконалі результати...» [10, 46].

Синкретична невизначеність запропонованої Широкогоровим дефініції не могла задовольнити наукове середовище, тому інші дослідники намагалися запропонувати власні теорії.

Значний внесок у розвиток етнології зробив видатний етноісторик Л.М.Гумільов. Його пасіонарна теорія етногенезу викликала свого часу багато суперечок. Критики теорії взагалі не визнають її науковою. Передусім, за поняття пасіонарних поштовхів, що є наслідками варіації інтенсивності космічного випромінювання – трансцендентної сили, що стимулює непрогнозоване бурхливе зростання й розширення етносу. Але суперечливі висновки й припущення автора були спробою дати теоретичне пояснення імперично визначеним процесам.

А в цілому автор запропонував логічно завершену й оригінальну концепцію етногенезу. Гумільов заперечував соціальну природу етносу, зазначаючи, що соціальні категорії (держава, поліс, фіод) можуть збігатись з межами етносів лише в надзвичайних випадках. Ілюструючи це твердження, він жартував: «Чи правомірно стверджувати, що в Москві мешкають робітники, службовці й татари?» [3, 45]. Це дало підстави його послідовникам і критикам похапцем і помилково віднести теорію етногенезу до «біологічних». Сам автор чітко заявляв, що «етнос – це елементарне явище, яке не зводиться ні до соціологічного, ні до біологічного, ні до географічного явищ» [3, 51].

Л.М.Гумільов підкреслює складність узагальнювальних ознак етносу: «Немає жодної реальної ознаки для визначення етносу, яку можна було б застосувати до всіх відомих нам випадків: мова, походження, звичаї, матеріальна культура, ідеологія іноді є визначними моментами, а іноді й ні. Винести за дужки ми можемо тільки одне – визнання кожною особою: „Ми – такі-то, всі решта – інші”» [3, 92]. Отже, етнос розуміється дослідником як «колектив людей, що склався природно на основі оригінального стереотипу поведінки, що існує як енергетична система (структура), яка протиставляє себе всім іншим таким самим колективам, виходячи з відчуття компліментарності». Компліментарність розуміється як «відчуття взаємної симпатії (антипатії) осіб, що визначає поділ на «своїх» і «чужих»» [3, 92]. Л.М.Гумільов вважає, що розбіжності етносів між собою визначаються не расою, мовою, релігією чи рівнем освіченості, а тільки стереотипом поведінки, що є найвищою фор-

мою адаптації людської спільноти до ландшафту, тобто місця, де зародився, розвивався етнос і де, власне, сформувався як система.

Інший підхід, властивий радянським дослідникам, не заперечував біологічних ознак етносу, але робив наголос на його соціальній природі. Класиком такого підходу вважають академіка Ю.В.Бромлея. Виходячи з марксистської парадигми, він запропонував дуалістичну теорію походження етносу. Дослідник вважав, що, з одного боку, етнос це – «історично сформована на певній території міжпоколінна сукупність людей, що мають не тільки спільні риси, а й відносно стабільні особливості культури, мови й психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується в самоназві (етнонімі)» [1]. Це, на думку вченого, – ядро етносу, його базова, незмінна складова, або етнос у вузькому розумінні, для позначення якого було запропоновано термін «етнікос». Етнікоси можуть існувати протягом всієї історії і за будь-яких суспільно-економічних формацій. Їх основна функція полягає в переданні від покоління до покоління етнокультурної інформації.

З іншого боку, етнос має природно-територіальні, економічні, соціальні й державно-правові ознаки, тобто має дуалістичну природу, що розкривається через вузьке і широке його розуміння. Згідно з широким розумінням, етнос, що дістав назву «етносоціальний організм», існує в межах держави. Це «та частина відповідного етнікосу, що розміщена на компактній території всередині одного політичного утворення і являє собою, таким чином, певну соціально-економічну цілісність» [1]. Широке розуміння етносу, за Бромлеєм, має багато спільного зі сталінським визначенням нації, яке на багато років стало канонічним у радянській науці і інтерпретувалося як позначення стадіальної форми етнічної спільноти. Нація визначалась як «історично сформована стійка спільнота людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, що виявляється в спільності культури» [9].

Проблема визначення етносу полягає, насамперед, не стільки в розмаїтті концепцій, що описують даний феномен, скільки в складнощях, що виникають при спробах виокремити незмінні, незаперечні, іманентні його ознаки. Будь-яке намагання надати етносу строго фіксованого незмінного смислу натикається на певні ускладнення, що призводять до логічних суперечностей. Це, своєю

чергою, спонукає дослідників запроваджувати додаткові наукові поняття, які описують даний феномен. Так, Ю.В.Бромлей виокремлював *етнікос* і *етносоціальний організм*, застосовував і допоміжні поняття *метаетнос* і *субетнос*. Л.М.Гумільов вживав допоміжні терміни *суперетнос*, *субетнос*, *конвіксія* і *консорція* [2]. Цими термінами дослідники позначали такі спільноти, що строго не відповідали визначенням етносу, але є такими, що об'єктивно існують і не можуть бути проігноровані в процесі дослідження. Цими термінами дослідники позначали певні змінні стани, що їх зазнає етнос протягом свого існування.

І Бромлей, і Гумільов розглядали етнос як динамічну соціальну систему, що має певні етапи розвитку. У Бромлея ці етапи описуються в марксистській формаційній парадигмі і поділяються на стадії «плем'я – народність – буржуазна нація – соціалістична нація». У Гумільова етнос проходить фази піднесення, перегріву, надлому, інерції, затухання й переходу в гомеостаз. Діалектичний принцип розвитку дає можливість не втратити досліджуваний об'єкт у його постійній мінливості й русі.

Марксистська діалектика, що служила основним методологічним знаряддям радянським дослідникам, дає можливість поєднати біологічне і соціальне розуміння етносу. Причому в якості різних етапів його розвитку, а не бінарної опозиції. Виникає він як біологічна популяція, що вписується в «годуючий ландшафт», і протистоїть іншим популяціям, набуваючи, таким чином, соціальних ознак. Етнос поступово формує і створює власні унікальні якості й властиві лише йому риси. Це те, що можна визначити терміном «культура» в його еволюціоністському розумінні – виокремлення буттєвого світу людини зі світу природи внаслідок його свідомої, цілеспрямованої діяльності. У даному контексті культуру слід розуміти як інтегративну характеристику людської поведінки, матеріальних і духовних аспектів існування. Вона народжується і визначається буттям етносу в конкретних природно-історичних умовах, які завжди є унікальними. Тому й культура кожного етносу є відмінною від інших етносів і самотутньою.

Отже, створюючи власну культуру, етнос формується як соціальна система з усіма властивими їй рисами, але його біологічна основа при цьому не зникає і не заперечується в процесі еволюційних змін. Навпаки, вона набуває соціальності через міфологію і

обрядовість і в такому вигляді транслюється наступним поколінням. Ця обставина зумовлює перелік типових ознак, які узагальнено можна запропонувати як ідентифікатори етносу. До них слід віднести і біологічні, і соціальні ознаки як рівновагі.

Наведемо ці ознаки. Насамперед, ніхто з дослідників не заперечує впливу ландшафту, годувальної екосистеми. Саме природа визначає спосіб ведення господарства, спосіб виживання. Це, своєю чергою, формує інші етнічні ознаки: побут, обряди, міфологію, мистецтво, менталітет етносу. І друга найвагоміша складова – це кров. Іншими словами, расово-антропологічні риси, що проявляються в особливостях зовнішності (риса обличчя, колір шкіри, волосся, очей тощо) й в антропо-генетичних відмінностях.

Втім, існує думка, що мова, культура й інші наведені ознаки є самостійними феноменами і для позначення етносу використовуватись не можуть. А єдиною достовірною етнічною ознакою є особиста фіксація етнічної належності – індивідуальна етнічна самосвідомість і прийнята для себе етнічна самоназва [6]. До цієї думки близьке висловлювання Л.М.Гумільова про самоідентифікацію кожної особи як представника певного етносу. Зауважимо, що особиста фіксація може відбуватись лише в протиставленні себе й «іншого». Саме компліментарність (позитивна чи негативна) дає можливість виокремити себе як представника певного етносу. Ця ознака не може бути необхідною і достатньою умовою для позначення етносу. По-перше, будь-який носій етнічних ознак усвідомлює себе як такого лише в конфлікті з носіями інших ознак. До конфлікту він перебуває в звичному для себе побутовому, культурному, мовному середовищі, і цей стан не потребує рефлексії, спрямованої на пошук і фіксацію спільних для своєї групи об'єднувальних рис. У випадку контакту з носіями інших етнічних ознак – мови, поведінки, одягу, антропологічних особливостей – людина починає порівнювати, фіксувати й аналізувати такі відмінності. Саме такі обставини спонукають до усвідомлення себе як носія певної етнічності. По-друге, в даному разі ми розглядаємо гіпотетичну ситуацію контакту представників різних етносів, що через конфлікт призводить до виникнення негативної компліментарності і мотивує рефлексію понять «свій» – «чужий». Але ми описуємо процес порівняння вже сформованих етнічних відмінностей, залишаючи поза увагою саме їх формування. Більше того, якщо розглянути

замкнуті етнічні системи (наприклад, усамітнені племена островів Тихого чи Індійського океанів), де міжетнічні контакти дуже маломовірні, то чи є представники цих племен носіями власних самотніх етнічних ознак? Чи відповідають вони всім наведеним ознакам етносу? Напевне, що так.

Спроби прихильників соціальної природи виникнення етносів аргументувати своє бачення іншими прикладами – відмінністю поведінки, мови, ментальності, навіть релігії – є не що інше, як плутанина причинно-наслідкових зв'язків. Адже всі соціальні ознаки будь-якого етносу виникають не до його появи, а одночасно з ним.

Проблема, на думку автора, полягає в тому, що, прагнучи дати власне чітке визначення етносу, будь-який автор розглядає і біологічний, і соціальний підходи як якісно незмінні, позбавлені внутрішніх джерел розвитку. У своєму дослідженні він зосереджується на пізнанні внутрішньої структури досліджуваного об'єкта. Хоча при цьому й декларується розуміння його еволюційних часових трансформацій. Такий метод є метафізичним. Він фіксує об'єкт в певному його стані і надає йому мінливих, а іноді й суперечливих ознак. Це, своєю чергою, призводить до певних логічних суперечностей. Діалектичний метод, яким користувалися радянські дослідники, давав змогу розкрити сутність явища з погляду процесів розвитку, загального взаємозв'язку, якісних перетворень. Він орієнтував на розгляд означеного феномену як такого, що виникає, проходить у своєму існуванні й розвитку певні етапи, після чого зникає і перетворюється в щось інше. І хоча за радянських часів соціальні й філософські дослідження були, умовно кажучи, затиснуті в «прокрустове ложе» панівної ідейно-політичної доктрини, саме вони спромоглися подолати біологічно-соціальну суперечність у тлумаченні етносу.

Отже, етнос являє собою складний суспільно-біологічний феномен, що виникає як біологічна одиниця людської популяції, а протягом свого існування й розвитку набуває соціальних ознак. Залежно від конкретних соціально-історичних умов, він може характеризуватись такими ознаками, як спільне уявлення про час і місце виникнення, антропологічні відмінності, культурні, ментальні й мовні особливості, а також через самоідентифікацію його представників.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. Режим доступа: <http://padaread.com/?book=42075>
2. *Гумилев Л.Н.* Словарь понятий и терминов. Режим доступа: <http://frg.ulver.com/4.html>
3. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера земли. – М., 2011.
4. *Межуев В.М.* Идея национального государства в исторической перспективе // Полис. – 1992. – № 5–6. – С. 16.
5. *Пивоев В.М.* Этнос и нация: проблемы идентификации. Режим доступа: <http://mognovse.ru/ttf-v-m-pivoev-etnos-i-naciya-problemi-identifikacii.html>
6. *Рыбаков С.Е.* К вопросу об этническом феномене. Режим доступа: http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/108/2012_108_10_Rybakov.pdf
7. *Севастьянов А.Н.* Этнос и нация. Режим доступа: <http://www.sevastianov.ru/gasa-i-etnos/etnos-i-natsiya.html>
8. *Тишков В.А.* Реквием по этносу. Режим доступа: <http://filegiver.com/free-download/v-a-tishkov-rekviem-po-etnosu-2003.pd>
9. *Филиппов В.Р.* С. Широкогоров: у истоков биосоциальной концепции этноса. Режим доступа: http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2006/2006_3_Filiprov.pdf
10. *Широкогоров С.М.* Этнос: Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. – Шанхай, 1923. Режим доступа: <http://www.kunstkamera.ru:8081/siberia/Texts/ShirokogorovEthnos/Chapter01.pdf>
11. Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий. – М., 2006.

Радей А.С. Етнос і нація. Аналіз дефініцій.

Розглядаються основні дефініції поняття «етнос» і його суттєва відмінність від поняття «нація». Аналізуються різні підходи до тлумачення природи цього феномену – біологічний і соціальний. Доводиться, що дотримання лише одного підходу – біологічного чи соціального (із запереченням іншого) – призводить до логічних суперечностей та наукової невизначеності. Обґрунтовується теза про необхідність діалектичного поєднання цих підходів в розумінні етносу.

Ключові слова: етнос, нація, етнічні ознаки, соціальна спільнота, біологічна спільнота, ландшафт, етнічна культура.

Радей А.С. Этнос и нация. Анализ дефиниций.

Рассматриваются основные дефиниции понятия «этнос» и его существенное отличие от понятия «нация». Анализируются разные подходы к трактовке природы этого феномена – биологический и социальный.

Доказывается, что использование лишь одного подхода – биологического или социального (с отрицанием иного) – приводит к логическим противоречиям и научной неопределенности. Обосновывается тезис о необходимости диалектического объединения этих подходов для понимания этноса.

Ключевые слова: этнос, нация, этнические признаки, социальная общность, биологическая общность, ландшафт, этническая культура.

Raday A. Ethnos and nation. The analysis of definitions.

The basic definition of the concept of «ethnos» and a significant, meaningful contrast to the concept of «nation». The category of «ethnos» is not used in modern Western literature. Herewith the term was widely used in Soviet and post-Soviet ethnology. Therefore, its analysis is based on the works of Soviet scientists – J. Bromley, L. Gumilyov, and others. This term first introduced by the Russian scientist S. Shirokogorov, who offered a biological approach in the treatment of the described phenomenon. Soviet scientists, who developed the theory of the ethnos, described it as a social phenomenon. Their position was dictated by the need to conform to Marxist ideology. Thus different approaches were formed to the interpretation of the nature of this phenomenon – biological and social. The author argues that the use of only one point of view – biological or social – with a denial, leads to logical inconsistencies, and scientific uncertainty. The authors that proved the biological nature of ethnos also cited as proof its social characteristics and vice versa. Thus, the ethnos is – a complex social phenomenon, organically uniting the social and biological characteristics. The article proves the need of dialectical integration of these approaches for understanding.

Key words: etnos, nation, ethnic manifestations, social groups, bio- (genetic) unity, landscape, ethnic culture.